

TONY JUDT
VELKÁ ILUZE?

ESEJ
O EVROPĚ

PROSTOR

TONY JUDT
VELKÁ ILUZE?

ESEJ
O EVROPĚ

přeložil Martin Pokorný

PROSTOR | PRAHA | 2020

Originally published under the title *A Grand Illusion? An Essay on Europe*.

Copyright © Tony Judt, 1996

Czech edition © PROSTOR, 2020

Translation © Martin Pokorný, 2020

ISBN 978-80-7260-445-6

OBSAH

<i>Předmluva</i>	9
1. VELKÁ ILUZE	13
2. VÝCHODNÍ PŘÍSTUPY	58
3. SBOHEM VŠEMU?	97
<i>Doslov</i>	145
<i>Rejstřík</i>	159

Předmluva

Knížka, již držíte v rukou, vychází z přednášek, které jsem pronesl v květnu 1995 na Johns Hopkins Center v Boloni pod záštitou čtrnáctideníku *The New York Review of Books* a nakladatelství Hill and Wang. Chci řediteli centra prof. Robertu Evansovi poděkovat za pohostinství a šéfredaktorovi *La Rivista dei Libri* prof. Pietru Corsimu za podíl na organizaci a podpoře přednáškové řady. Živé diskuse, jež po přednáškách následovaly, pro mne byly velkým přínosem; snad bude z následujících kapitol patrné, jak moc jsem se z nich poučil. Původní myšlenka knížky vzešla z rozhovorů s Robertem Silversem a Elisabeth Siftonovou, jimž jsem oběma zvláště vděčen za podněty a povzbuzení.

Nejedná se o čistě příležitostnou stat', ale ani o odborný historický výklad. Snažím se vyrovnat s trojicí aktuálních otázek: Jaké jsou vyhlídky Evropské unie? Pokud ne zcela růžové, proč tomu tak je? A jak moc je vůbec důležité, zda vznikne, či nevznikne jednotná Evropa? Formulacemi, jež pro své otázky volím, a podanými odpověďmi si možná vysloužím cejch

euroskeptika, zvláště vzhledem k faktu, že jsem (původem, byť ne místem pobytu) Brit. Proti takovému obvinění se chci důrazně ohradit a bránit. Jsem nadšený Evropan; nikdo jen trochu informovaný si nemůže vážně přát návrat do onoho zvenčí obléhaného a konflikty zmítaného kroužku podezřivých a do sebe zahleděných národů, jímž evropský kontinent ještě před nedávnem byl. Cokoli nás vede od *této* Evropy pryč je dobré, a čím jsme od ní dále, tím lépe.

Leč považovat určitý výsledek za žádoucí je jedna věc, považovat jej za dosažitelný je věc jiná. A teze následující stati zní: skutečně jednotná Evropa je nepravděpodobná do té míry, že trvat na jejím prosazování je nemoudré a sebedestruktivní. Nejspíše jsem tedy europesimistou. Na rozdíl od zakladatele Evropského společenství Jeana Monneta si nemyslím, že je rozumné či vůbec možné „zahnat ducha historie“ v míře vyšší než malé, a můj esej proto končí výzvou k dílčímu obnovení či nové legitimizaci národních států. Z týchž důvodů shledávám, že bez ohledu na to, zda bývalé komunistické země východní Evropy *mají* v budoucnu náležet do plně integrované Evropy, faktem je, že k tomu možná nedojde; a bylo by proto nejspíš moudřejší přestat slibovat opak.

Argumentace i tón celé úvahy nesou výrazné stopy toho, že kniha vznikla v Rakousku. Vyhledky Evropy a její nadcházející obtíže vypadají z centra kontinentu jinak než na jeho západním okraji, kde se nachází

většina institucí Evropské unie. Imperiální dědictví a současná provinčnost střední Evropy, všudypřítomnost Německa, blízkost bývalé Jugoslávie a skutečnost toho, jak snadno lze překračovat dávné hranice mezi Východem a Západem a zjišťovat, jak odlišné obě Evropy zůstávají, to vše společně přispívá k tomu, že se odtud vyhlídky na sjednocení jeví mlhavější než při pohledu více ze severu nebo ze západu. Jsem proto zvláště vděčný Newyorské univerzitě za to, že mi poskytla badatelské volno, a Institutu věd o člověku a jeho řediteli prof. Krzysztofu Michalskému za velkorysé pozvání, abych tuto dobu strávil jako jejich host ve Vídni.

Vídeň, leden 1996

VELKÁ ILUZE

Evropské společenství uhlí a oceli se roku 1951 zrodilo z myšlenky, kterou pojal Jean Monnet a v květnu 1950 předložil francouzský ministr zahraničí Robert Schuman. Roku 1958 se ESUO změnilo v Evropské hospodářské společenství, běžně označované jako „Evropa šesti“ (Francie, Západní Německo, Itálie a Benelux). Tato blahobytná, „dálnozápadní“ Evropa následně umožnila přistoupení Spojeného království, Dánska a Irska a změnila se v „Evropu devíti“, načež se znovu rozrostla a s připojením Řecka, Španělska a Portugalska v osmdesátých letech se z ní stala „Evropa dvanácti“. S trojicí nejnovějších členů – Rakouskem, Švédskem, Finskem – se dostáváme na patnáct. Když se dnes mluví o možném přičlenění dalších zemí, zcela bez rozpaků se říká, že se ta a ta země – například Slovinsko či Polsko – „připojí k Evropě“.

Toto podivuhodné vyjádření dokládá, že dnešní Evropa už vlastně není lokalita; je to idea a mírumilovné, blahobytné mezinárodní společenství sdílených

zájmů a spolupracujících složek – „Evropa ducha“, lidských práv, volného pohybu zboží, myšlenek a osob, stále těsnější spolupráce a jednoty. Zrod této hyperreálné Evropy, evropštější než sám kontinent, této projekce všech vznešených hodnot dávné civilizace – ovšem očištěné od svých temných rysů – do vnitřních vzájemných vztahů a do budoucnosti, nelze přisoudit výhradně komunistickému uvěznění druhé, východní půle Evropy. Stranou vůči nové „Evropě“ koneckonců nestály jen lidové demokracie, ale také Švýcarsko, Norsko a (až donedávna) Rakousko a Švédsko, vzory mnoha sociálních a občanských ctností, které se „Evropané“ snaží svými novými institucemi ukotvit. Pokud máme chápat prameny – a, jak mám v plánu demonstrovat, též meze a možná rizika – této „Evropy“, jež nám je představována jako vodítko a příslib, musíme se vrátit do nedávné minulosti, kdy vyhlídky na Evropu jakéhokoli druhu byly mimořádně chmurné.

Domněnka, že výstavbu západní Evropy zdevastované válkou podnítily idealističtí zastánci jednotného kontinentu, je plodem pochopitelného retrospektivního omylu. Lidé uvedeného druhu nepochybně existovali; náleželi například ke Hnutí evropské jednoty z roku 1947 a jejich vliv v reálném světě byl minimální. Je kuriózním faktem, že hlavní slovo v otázce sjednocení kontinentu mělo britské vedení, které přitom ve skutečném budování evropské jednoty v následujících letech nemělo sehrát žádnou aktivní

roli. V říjnu 1942 upozornil premiér Winston Churchill britského ministra zahraničí Anthonyho Edena, že „by bylo nezměrnou pohromou, kdyby měl ruský bolševismus překrýt kulturu a nezávislost starobylých evropských států. Jakkoli se to dnes těžko říká, jsem přesvědčen, že evropská rodina bude s to konat jednotně jen pod vedením Evropské rady.“¹ Není pochyb o tom, že v osvobozených zemích kontinentální Evropy panovala v roce 1945 idealistická nálada, avšak většina jejich mluvčích si kladla domácí cíle: změnu a reformu ve vlastní zemi v podobě stanovované různými koalicemi, jež se utvořily během války v zájmu odboje proti nacistické okupaci. Až do padesátých let nebylo obvyklé nacházet v Evropě intelektuály či politiky, jejichž hlavním zájmem by byla budoucnost sjednoceného kontinentu, a nikoli politika vlastní země.

Pokud hnacím motorem Evropanů v těchto letech nebyl idealismus, nebyly jím ani zjevené imperativy historického osudu. V bezprostředně poválečném období máloco nasvědčovalo tomu, že by se přeživší z války s Hitlerem měli spontánně či nevyhnutelně spojit dohromady. Americká novinářka Janet Flannerová v pravidelné depeši pro *The New*

1/ Proslovy o sjednocené Evropě měl Churchill i po válce: v září 1946 v Curychu a v květnu 1947 v londýnské Albert Hall. Ve shodě s většinou britských politiků si ale představoval a přál v podstatě jen místo k setkávání a rozhovorům, jakým se nakonec stala a zůstala „Rada Evropy“.

Yorker předvíдалa v roce 1944 spíše pravý opak, tedy nástup éry vnitroeuropské soutěže zoufalých národů o nedostatečné přírodní zdroje. Bylo sice očividné, že státy západní Evropy budou muset nějakým způsobem spolupracovat, avšak sám fakt poválečného vyčerpání a kolektivní bídy ještě nepředurčoval rozsah a formy této spolupráce. Navíc v sobě mnoho možných podob spolupráce, zvláště ekonomické, nemělo vůbec nic idealistického a neobnášelo sebelepší konotace budoucí jednoty.

Myšlenka provázání ekonomických zájmů ve snaze překonat společné problémy nebyla vůbec nová. Již v polovině 19. století se našli zastánci „Spojených států evropských“ (v únoru 1848 tuto myšlenku hájil list francouzské druhé republiky *Le Moniteur*). V různých návrzích se plánoval vznik evropské ekonomické federace po vzoru švýcarských kantonů. A oblíbeným tématem diskusí v 19. století byly též celní unie. Existovaly návrhy – byť z nich nakonec nic nevzešlo – na rozšíření německé celní unie, založené roku 1834, tak, aby zahrnula Nizozemsko, Belgii, Dánsko, a dokonce i země habsburské koruny.

Téma obchodních dohod vzbudilo novou pozornost po první světové válce, kdy rozpad impérií a s tím související dezintegrace výrobních entit a obchodních sítí vyvolaly potřebu kartelů a obchodních smluv; stejný efekt mělo znehodnocování měn a cenová deprese, charakteristické pro počátek dvacátých let. (Za třetí

k tomu přistupoval závan antiamerikanismu a obavy z konkurence USA, jež podněcují a současně pronásledují tvorbu vnitroeurovských obchodních dohod dodnes.) Nejznámější výslednou smlouvou byl mezinárodní ocelářský kartel, podepsaný v září 1926 a zahrnující Německo, Francii, Belgie, Lucembursko a Sársko (v té době ještě podle ustanovení Versailleské smlouvy oddělené od Německa). Následujícího roku se připojilo Československo, Rakousko a Maďarsko. Němečtí výrobci však kartel zavrhnuli v roce 1929 a dva roky nato, v období vrcholící krize, se rozpadl.

Existovaly i jiné pokusy o posílení meziválečné evropské ekonomiky: konvence z Osla z roku 1930 (zahrnující Skandinávii a země Beneluxu) a římské protokoly z roku 1934, které podepsala Itálie, Maďarsko a Rakousko. Žádná z těchto dohod však nedokázala zabránit zhroucení obchodní výměny, což je hlavní impulz a indikátor hospodářské stagnace; v rozmezí let 1929–1936 poklesl francouzský vývoz do Německa o 80 procent a německý vývoz do Francie o 85 procent. Stojí ale za pozornost, že ještě v roce 1938 se Francouzi a Němci zoufale snažili situaci vylepšit (neratifikovanou) obchodní dohodou, podle níž by Francie z Německa přijímala více chemické a inženýrské produkce výměnou za zvýšený německý dovoz francouzských zemědělských plodin.

Tyto vratké a neúspěšné pokusy o ekonomické partnerství byly prováděny diplomatickými snahami

o těsnější francouzsko-německou spolupráci – a to především zásluhou francouzského státníka Aristida Brianda a jeho německého protějšku Gustava Stresemanna. Ve dvacátých letech se Stresemann neúnavně zasazoval o odstranění celních bariér, a dokonce i o vytvoření evropské měny. Stresemann sice plně nesdílel názory německého ministra Walthera Rathenaua, kterého roku 1922 zavraždili němečtí nacionalisté a který podle Stefana Zweiga za ideu Evropy „obětoval život“, nicméně si plně uvědomoval, že zájmům Němců nejlépe poslouží, když budou začleněny do širšího, evropského kontextu. Pro Brianda je příznačné, že měl větší ambice a méně přesnou myšlenku; jeho plán jednotné Evropy z roku 1929 hlásal, že „mezi národy, jež tvoří geografická uskupení, jako jsou národy Evropy, by měl existovat určitý federální svazek“. Skepticky, leč s hlubším pochopením se k Briandovu návrhu vyjádřilo britské ministerstvo zahraničí: jedná se o „přeskupení a konsolidaci evropských financí a průmyslu, které by Francii a zbytek Evropy zajistily proti neustále vzrůstající síle neevropské, především americké konkurence. Přesně to se vždy míní především, kdykoli se mluví o ‚Spojených státech evropských‘ nebo ‚Panevropě‘, a nebýt tohoto cíle, je těžké pochopit, co by ‚Panevropa‘ vůbec mohla znamenat.“²

2/ Cituje editor P. Stirk v úvodu ke svazku *European Unity in Context. The Inter-war Period*, Londýn 1989, str. 13.

Evropské poválečné snaze o hospodářské sjednocení tedy nescházely precedenty a na oživení těchto myšlenek a projektů ve vhodnou chvíli nebylo nic zvlášť idealistického, naopak: o oživení zdecimovaného kontinentu pomocí nadnárodní organizace projevovalo zřetelný zájem celé politické spektrum. V meziválečném období to byli především – avšak nikoli výlučně – fašisté, kdo mluvil a psal o ideálu obnovené, omlazené Evropy, očištěné od dávných rozdělení a sjednocené společným souborem ambicí a institucí. Mladí stoupenci neutrality ve třicátých letech – například belgický socialista a budoucí belgický ministr zahraničí a evropský státník Paul-Henri Spaak – vstupovali do sdružení s názvy typu „Mladá Evropa“ (Jeune Europe), kde se seznamovali s podobně smýšlejícími lidmi včetně Otty Abetze, budoucího německého velvyslance v okupované Paříži.

Ve dvacátých letech byl hnacím motorem ideje evropské jednoty pacifismus; autoři manifestu evropské jednoty z roku 1922 tvrdili, že ve sjednocené Evropě se už nepovedou války. Není zcela náhodou, že jedním významným signatářem manifestu byl mladý Francouz Jean Luchaire, posléze šéfredaktor hlavního kolaboračního listu ve vichistické Francii. Koncem druhé světové války už v sobě úvahy o jednotné Evropě obnášely chmurnější konotace: plány Alberta Speera na nastolení Nového (evropského) pořádku, kontinentálního systému s hlavní

oporou v Německu, nacházely odezvu v tisících válečných projevů, v nichž vize nové Evropy sloužila jako zlověstné synonymum antibolševismu, kolaborace s národním socialismem a odmítání starého liberálního, demokratického a rozděleného předválečného světa.

Není proto překvapivé, že v prvních letech po porážce Německa se o „jednotné Evropě“ moc nemluvalo: zmíněné slovní spojení náhle vyvolávalo odpor. Tvůrcové poválečné Evropy byli motivováni zcela konvenčními a tradičními realistickými a nacionálními pohnutkami – což se dalo čekat, když si uvědomíme, že většina z nich vyrostla ve světě národních států a aliancí a jejich první dospělé vzpomínky vycházely z období před první světovou válkou. Alternativy, před nimiž stanuli po roce 1945, si dokázali představovat výhradně ve světle dřívějších zkušeností a omylů, a jen podle nich mohli formulovat své plány.

U Francouzů se dilema, jemuž čelili po roce 1945, v zásadě nelišilo od dilematu roku 1918 – jen s tím rozdílem, že po první světové válce Francie patřila mezi vítěze, zatímco v roce 1945 se statusu poraženého vyhnula čistě formálně. De Gaulle a další francouzští politikové se v roce 1945 – podobně jako Clemenceau v roce 1919 – obávali, že je angloameričtí spojenci opustí, a museli znovu vyřešit německé dilema: jak zajistit, aby německá moc nepřekročila hrozivou mez, ale současně ponechat Německu